

SZILÁGYI MÁRTON

Jelmezek és jellemekek

Jókai Mór: *Politikai divatok*

Jókai az 1862–63-ban megjelent regényéhez írott előszavának rögtön az elején fölvetett egy olyan fogalmat, amellyel a regényről szóló diskurzust hosszú időre sikerült meghatározni: „Hiába mondják nekünk, válasszátok külön a magányéletet a közélettől; tudjatok érzelmesekek lenni, mint a német, praktikusok, mint az angol, elmések, mint a francia – költők azok, anélkül, hogy politizálnának. Írjatok úgy, hogy az elmondott mese ne legyen feltűnően magyar történet, tele a közélet lármájával; hogy tudja az élvezni akármi nemzet szülötte is, egyszóval: ne írjatok mindig irányregényt.”¹

Ezek nehezen értelmezhető kijelentések.

A leginkább persze az „irányregény” kifejezés talányos, pedig ez nem Jókaitól rögtönzött szakkifejezés, hanem kritikai és irodalomtörténeti jelentése van – s volt már a regény keletkezése pillanatában is. Ennek a fogalomnak azonban, ahogyan ezt itt Jókai használta, igen kevés köze van a magyar irodalom történetében az 1840-es években lezajlott irányregény-vitához.² Ezt a fölvezetett dichotómiákból lehet sejteni, mert az író természetesen nem próbálja meg a terminust definiálni – igaz, ez nem is az ő feladata. Jókai ezen soraiban az „irányregény” olyasvalami, ami megakadályozza azt, hogy a magyar regények nemzetközi érdeklődésre tarthassanak számot; s ennek oka lenne az, hogy szorosan összefüggenek a hazai közélettel. Ez a szembeállítás azonban igen messze van attól, ahogyan az irányregény definícióját nagyjából két évtizeddel korábban megalkották, s igen messze van attól a regénytípustól is, amelyre alkalmazták (és amelyet leginkább Eötvös József *A falu jegyzője* című műve testesített meg). Ezt már Gyulai Pál észrevette, aki még csak az előfizetési felhívás és az előszó ismeretében vitatta erősen Jókai meghatározását (nem egyszerűen a fogalomhasználatát, hanem inkább a tőle még nem olvasott regény célját): „Jókai, úgy látszik, a politikai és társadalmi viszonyok rajzát, melyet a regényekben különben is ritkán kerülhetni ki, a nemzeti életbe mélyedést, a nemzeties felfogást, melynek minden nemzeti költőben meg kell lenni, s más ilyesmit nevez itt irányregénynek. Örvendünk rajta, mert jó, ha

1 JÓKAI MÓR, *Politikai divatok* (1862–63), kiad. SZEKERES László, Bp., Akadémiai, 1963 (Jókai Mór Összes Művei. Regények 14.) [a továbbiakban: JMÖM Regények 14.], 5.

2 Vö. SÓTÉR István, *Eötvös József*, Bp., Akadémiai, 1967, 164–169. Újabb szakirodalomként, Pulszky Ferenc kapcsán: KOROMPAY H. János, *A „jellemzetes” irodalom jegyében: Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*, Bp., Akadémiai–Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és kritika), 78–93.

a költő inkább az alkotásban szabatos, mint az elméletben.”³ S mivel Jókai a továbbiakban egyáltalán nem használja az irányregény fogalmát (egyedül regényének első bekezdésében, akkor is csak egyszer kerül elő a fogalom),⁴ az lehet az olvasó benyomása, ez csupán csali: olyan jelzés, amely tévútra visz. S amelyet a szakirodalom néha komolyan (tán túl komolyan) vett.⁵

Mert Jókai ezek után bevet egy másik fogalmat is („életregény”), amely viszont nem közmegegyezéssel terminus,⁶ s amely éppen ezért nincs is túlterhelve, viszont heurisztikus értelmet is meglehetősen nehéz lenne adni neki, s mintha az író ezt állítaná szembe az „irányregény”-nyel. Aztán az író elejti ezt a fogalmát is. Nyilván nem véletlenül. Merthogy ennek a bevezetőnek a legfontosabb állításai (a regény egész szövegének retrospektív olvasata alapján) nem ezek a rögtönzöttnek ható, illetve sajátos, eredeti kontextusukból kioldott műfajpoétikai fogalmak. Van ugyanis olyasmi, ami a regény ábrázolásmódjának és poétikájának a későbbiekben is alapkérdése marad. Márpedig ez a valóság és a fikció viszonya. Aligha véletlen, hogy ezzel zárul a rövid bevezetés:

E korszakot igyekezett visszatüntetni regényem, melynek bizonyosan számos hibái között az első helyet foglalhat az, hogy több munkája volt benne az emlékezetnek, mint a képzelmi erőnek.

Ismerős alakokat egyébiránt ne keressen e regényben az olvasó. A fényképezés szép tudomány, de nem művészet. Az életírás a historikus feladata, nem a költőé. Regényem nem élő személyeket, hanem a kort igyekezett híven visszaadni.⁷

- 3 GYULAI Pál, *Jókai legújabb regénye (1862)* = Uő, Válogatott művei, s. a. r. KOVÁCS Kálmán, jegyzetek IFJ. KOVÁCS Kálmán, Bp., Szépirodalmi, 1989 (Magyar Remekírók), 150. Eredetileg: Szépirodalmi Figyelő, 2(1862.), 20. sz., 317. Az idézet ez utóbbi alapján. Gyulai kritikájára felhívta a figyelmet: HERMANN Zoltán, Szatíra az 1840-es évek irodalmi életéről (*Politikai divatok*) = „...író leszek, semmi más...”: *Irodalmi élet, irodalmiság és öntükröző eljárások a Jókai-szövegekben (Tanulmányok)*, szerk. HANSÁGI Ágnes – HERMANN Zoltán, Balatonfüred, Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2015 (Tempevölgy könyvek 19), 82.
- 4 Ezért nem értek egyet Török Lajossal, aki szerint az *Előszó* „oly erősen” hangsúlyozza az irányregény fogalmát: vö. TÖRÖK Lajos, *Volt egyszer egy regény...: Jókai Mór Politikai divatok című regényének keletkezéstörténetéről*, ItK, 123 (2019), 6. sz., 783. S ilyenformán a regénytípusnak a *Politikai divatokra* való rávetítését is kételyekkel szemlélem: *uo.*, 783–785.
- 5 Erre nézvést lásd Tarjányi Eszter elemzését, amely csak érintőlegesen szól a *Politikai divatok*ról, viszont érdekesen elemzi Jókai állítólagos „irányregényei”-nek a szakirodalomban megképződő létét: TARJÁNYI Eszter, *Az irányregény és a családregény köztes terében: Kísérlet a nemzeti narratíva megújítására*, Budapesti Negyed, 15 (2007), 3. sz., 125–132.
- 6 Talán nem érdektelen megjegyezni, hogy Bereményi Géza legújabb regényének alcíme viszont pontosan ez: BEREMÉNYI Géza, *Magyar Copperfield: életregény*, Bp., Magvető, 2020. A regény egésze aligha értelmezhető tudatos Jókai-allúzióként, bár – ahogy ezt a főcím mutatja – a 19. századi regényepoetikának, legalábbis annak dickensi változatának van relevanciája a mű értelmezése szempontjából.
- 7 JMÖM Regények 14. 6. Török Lajos hívta föl a figyelmet arra, hogy az *Előszó*nak az utolsó szakasza csak a kötetbéli publikáció alkalmával készült, a *Magyar Sajtó* 1862. augusztus 31-én közzétett számából még hiányzik: TÖRÖK Lajos, *Volt egyszer egy regény... i. m.*, 784–785.

Jókai alighanem itt summázta regényének egyik legnagyobb poétikai problémáját, amelyet aztán sikeresen működtetni tudott hatáselemként is: hiszen a könyv végig azt lebegtetni, hogy miféleképpen lehet fönntartani a fikció közegében a dokumentarista módon szereplő valóságelemeket, s hogyan lehet a közelmúlt eseményeit úgy ábrázolni, hogy az egyszerre legyen ismerős, látszólag „valóságos”, valójában azonban fiktív, teremtett világ. Jókai prózaírói világának egyik jól ismert, ám nehezen értelmezhető sajátossága az autobiografikussággal való játék. Fontos azonban hangsúlyozni: az író pályáján éppen a *Politikai divatokkal* kezdődik az önéletrajzi elemeknek a regénypoétikába való beépítése (bár természetesen kisebb terjedelmű és ciklusba szervezett elbeszélésekben van erre példa korábban).⁸ Ennek a regénynek tehát mintateremtő szerepe van az életművön belül, mintegy itt kísérletezi ki Jókai azt a narrációs technikát, amelyben egyszerre ajánlja fel a lejeune-i értelmű „önéletrajzi pak tumot”, s vonja kétségbe ennek érvényesíthetőségét. Az már egy későbbi megoldás, amikor az *Egy magyar nábobban* és a *Kárpáthy Zoltánban* felléptet saját nevének történeti személyiségeket, akiknek egyébként az élete, még ha már elhunytak is, a regény megírásának pillanatában még érintésnyi közelségben volt, s hozzájuk tájolja be a fiktív figurákat. Akik közül akad olyan, aki viszont éppen az ő életükből vett elemekkel van meghatározva és jellemezve. A *Politikai divatokban* nem ez történik. Ott inkább az a módszer működik, hogy a regény szereplői személyes ismerősükként hivatkoznak valóban létező (élő vagy már elhunyt) személyekre: mint például Kolbay Pusztafi költői mivoltáról hallván rögtön Csokonaira asszociál,⁹ vagy éppen Pusztafi Bárzsinggal beszélvén, Vörösmartyval való beszélgetésre hivatkozik.¹⁰ Feltűnő azonban, hogy ezek írói tekintélyek, s említésüknek azért lesz jelentősége, mert egy irodalmi hagyomány-értelmezést tehetnek láthatóvá, ám hasonló, korjelző nevek politikusokról, közéleti személyiségekről, netán uralkodókról egyáltalán nem szerepelnek – híven ahhoz, a későbbiekben még részletesen tárgyalandó jellegzetességet, hogy a *Politikai divatok* a politika világa *alatti* vagy *mögötti* mindennapok közegét akarja megteremteni.

8 Török Lajos – a témával foglalkozván – a következő műveket sorolja ide, összegezvén a szakirodalmi recepciót: „számos, eléggé egyértelműen, s a szó hagyományos értelmében autobiografikus alkotásról beszél a recepció. Sokak által ismert, hogy a *Forradalmi és csataképek* elbeszéléseiben, a *Politikai divatok*, az *Akik kétszer hálnak meg*, az *Enyim, tied, övé* és *A köszívű ember fiai* című regényeiben 1848–49-es élményeit, *Az arany emberben* állítólagos gyermekkori emlékeit dolgozta fel a szerző, *A tengerszemű hölgy* és a *Börtön virága* pedig hosszabb életszakaszt felölelő önéletrajzi történéseket ad elő.” TÖRÖK Lajos, „A saját életem színének keresztül kell rémteni a munkáimon”: Jókai Mór és az önéletrajz *útvesztői*, *Alföld*, 65(2014), 1. sz., 88. Figyeljünk fel rá: ebben a listában a *Politikai divatok* a legkorábbi regény.

9 „Ah! Hát versírő? Mint izé volt: az a Csokonai. Ismertem, az is nagy korhely volt; az is járt itt, mert itt szeretik a poétákat, a poéták meg a jó bort, s Neszmély ide közel fekszik.” JMÖM Regények 14. 17. Az asszociáció nem véletlen: a Csokonai-kultusz és Petőfi imázs-építése összefügg, s éppen a korhelység irodalmi szerepének vállalása meg a bordalköltészet vonatkozásában. Vö. SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Bp., Ráció, 2014 (Ligatura), 395–399.

10 JMÖM Regények 14. 45.

Ebben a regényben fiktív alakok szerepelnek, viszont több figura is felismerhetően valamely élő személyről van mintázva, s ezt már valamiféleképpen a nevüknek a sajátos motiváltsága is kiemeli. A regény főszereplője, Lávay Béla olyan vezetéknévvel rendelkezik, amely a Jókay-család nemesi előnévére, az Ásvayra emlékeztet hangzásában. A Pusztafi név, amely a mű egyik fontos figuráját, a költőt jelöli, már a kezdőbetű és a név végződése miatt is Petőfire hajaz. A „puszta” szó beillesztése a névbe pedig Petőfi lírájának egy olyan, időlegesen igen fontos tematikus motívumát érzékelteti, amely az identitás elemeként is részese volt a költő magánmitológiájának. Ehhez a két centrális szereplőhöz mérődik hozzá két női szereplő: Lávay szerelme, majd felesége, Hargitay Judit Laborfalvi Róza eredeti keresztnévét (Judit) viseli, Szerafin esetében pedig Szendrey Júlia vezetéknévének kezdőbetűi köszönnek vissza keresztnéve kezdeteként. Azt lehet hát mondani, Jókai majdhogynem anagrammatikus játékot űz az olvasójával, s miközben az általa megrajzolt figurák számos külső adottságukban (mondjuk, életkorukban, fizikai adottságaikban, illetőségükben stb.) látványosan eltérnek a nevük révén megidézett, valódi személyektől, nem is beszélve időnként a cselekvényben megjelenített sorsukról, a regényben viselt név óhatatlanul fölidézi a befogadóban a „történeti” személyt. Akik közül egyébként még hárman életben voltak a regény megjelenésekor, a negyedik haláláról pedig nem volt kézzelfogható bizonyíték.

Mindazonáltal ez a négy figura az, aki egyfelől könnyen azonosítható, másfelől motivált névadással rendelkezik: a többi szereplő megmarad a fiktivitásban, ezért ezeknek az esetleges hozzákötése valamilyen létezett személyhez mint előképhez megmarad a kissé erőltetett, s nem túl meggyőző gondolat kísérlet keretében. Mint például Bárzsing azonosítása Kuthy Lajossal, amelyet a kritikai kiadás vetett fel.¹¹ Ez inkább értelmezői spekuláció,¹² és olyannyira nem stimmel, hogy semmiképpen nem tekinthető olyan, poétikai értelemben kihasznált és működtetett (sőt, motivált) párhuzamnak, mint amely az előző négy figura esetében megfigyelhető. Jókai regényvilágára azonban jellemző az, amit Török Lajos megállapított: „bizonyos művek, mint például a *Forradalmi és csataképek*, *A kőszívű ember fiai*, a *Politikai divatok*, terének és idejének a Jókai életével való kronológiai egybeesése eleve arra kondicionálja a befogadót, hogy autobiografikus kontextusba ágyazza az elbeszéltek világát.”¹³

A felismerhetőség (mondhatni, a referencialitás) és a fikció viszonya a regény világán belül érezhetően Pusztafi esetében a legfontosabb; itt a legkidolgozottabb az a megoldás, ahogyan az azonosságot és az azonosíthatatlanságot állítja a narráció.

11 Uo., 512–513.

12 A kritikai kiadás óta megjelent Kuthy-biográfiában fölrajzolt pályakép sem tette valószínűvé vagy akár csak termékennyé ezt a párhuzamot: Völgyesi Orsolya, *Egy siker kudarca: Kuthy Lajos pályafutása*, Bp., Argumentum, 2007 (Irodalomtörténeti füzetek 163.). Bár hatása volt: Hermann Zoltán tanulmányának végén a Bárzsing–Kuthy-azonosítás mint a „szakirodalom” álláspontja szerepel: HERMANN Zoltán, *i. m.*, 93.

13 TÖRÖK Lajos, „A saját életem”..., *i. m.*, 93.

S ez nem is csodálható, hiszen a Petőfivel s a Petőfi-hagyománnyal való számvetés a regény egyik legfőbb tétje. Ezt a regény recepciótörténete is igazolja: a kezdetektől folyamatosan a Petőfi-ábrázolás hitelessége körül folyt a legtöbb vita. Már az első recenzióban Pusztafi az egyetlen olyan szereplő, akit a Z. I. betűjelű kritikus kétely nélkül azonosított, a többi szereplő esetében semmiféle referenciát nem adott meg: „Pusztafiban szerző eleintén Petőfit rajzolja, oly tényeket mond el róla, melyek ezt kétségtelenné teszik. Látszik, hogy előbb ő sem akarta ezt tagadni. Épen azért történeti alak gyanánt kellett volna e társadalmi keretbe illeszteni. Igy szerző két szék közt a pad alatt maradt. Sem eszményített Petőfi nincs, sem igazi. Utolsó megjelenése, részegen – egy kissé határos a bosszantóval.”¹⁴

A Petőfi alakjához való méricskélés¹⁵ egészen sokáig tartott, hogy aztán 1954-ben Sőtér István egészen sajátos logikával (és persze fölöttébb leleményesen) védje meg Jókai ábrázolását, megfelelően a marxista irodalomtörténet-írás normáinak is: „Jókai közéről látta Petőfi világfájdalmas korszakát – és ha a *Politikai divatok* Pusztafijának utolsó jelenésére gondolunk, némiképp *ennek a korszaknak* a Petőfijére ismerünk benne. [...] Jókai művészi leleménnyel alkalmazza, a regény bemutatta, még súlyosabb konfliktus kifejezésére a *Tigris és hiéna*, *A hóhér kötele*, a *Felhők* meghasonlott hangnemt. De ebben a megoldásban »kegyeletsértést«, »megragalmazást« látni – amire né mely kutatók hajlanak – kiáltó tévedés.”¹⁶

A regény felfogható a Petőfi-hagyományhoz való viszony regényesítéseként is. Pusztafi első felbukkanása a regényben már tartalmaz olyan elemeket a szereplő külsejének leírásában, amelyek Petőfire voltak jellemzők (legalább élete egy szakaszában): ilyen a „spanyol kecskeszakáll”, illetve a nyakkendőtlenség.¹⁷ Az is beleillik az 1847-esként megjelentetett nyitójelenetbe, hogy Lávay Pusztafi frissen megjelent kötetét adja oda Szerafinnak,¹⁸ hiszen Petőfinek valóban 1847-ben jelent meg igen szép kiállításban a kötete.¹⁹ A szintén jelenlévő katonatiszt, Zeleji Róbert kapcsán – aki egyébként, mint kiderül, egykori katonatársa volt Pusztafinak, tehát személyesen ismerik

14 Z. I., „*Politikai divatok*”, Fővárosi Lapok, 1(1864), 246. sz., 1030.; 247. sz., 1034. Az idézet: 1034. A kritikai kiadás csak a kritika első folytatását kivonatolta (alighanem azért, mert nem vette észre, hogy a kritika két részes, s a következő lapszámban folytatódik): JMÖM Regények 14. 516–517.

15 Ezt a legegyszerűbb a kritikai kiadásnak a recepciót összefoglaló jegyzetanyagában áttekinteni: JMÖM Regények 14. 516–531.

16 SÓTÉR István, *Jókai útja = Uő, Félkör: Tanulmányok a XIX. századról*, Bp., Szépirodalmi, 1979, 407. Kiemelések az eredetiben.

17 Petőfi ikonográfiájából tudjuk, hogy mindkét elem az 1847-es, Tyroler József készítette metszeten bukkant föl először, s a spanyolszakállt Petőfi csak egy rövid ideig viselte, tehát mindez tökéletesen megfelel a cselekvény datálásának: *Arc poetica: Petőfi Sándor életében készült képmásai*, összeállította, a képeket válogatta ADROVITZ Anna, felelős szerkesztő KALLA Zsuzsa, utószó E. CSORBA Csilla, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2012, 49–52.

18 JMÖM Regények 14. 14.

19 A kötet megjelenéséről lásd például *Jelenkor*, 16 (1847), 23. sz., 133.

egymást – Szerafin rögzít egy különös azonosságot Lávay számára: „Nem veszi ön észre, mennyire hasonlít Pusztafi arca Zelejiéhez? Ha az elébbinek le volna borotválva bajusza, szakálla, vagy ha egyszer mind a kettő körszakállt növelne, össze lehetne őket tévesztetni.”²⁰ Erre az azonosításra pedig senki nem reagál, sem a megszólított, sem Pusztafi, sem Zeleji, mintha nem is a cselekvény része lenne, hanem az olvasóhoz intézett kiszólás (noha fontosságát az is erősíti, hogy Szerafin szövegének egy része kurzíválva van). Ez annak első felbukkanása, hogy a Petőfiről mintázott figurából rögtön kettő van a regényben, Pusztafi és Zeleji Róbert. Mintha egymás alternatív sorsát testesítenék meg: Zelejiben az egykor katonának álló, s onnan el nem távozó fiatalember, Pusztafiban pedig a katonaságtól obsitot kapó, s költővé váló személy jelenik meg (s akár szimbolikusnak is tekinthető, hogy e kettőből a katonatiszt meghal 1849-ben, a költő tovább él). Pusztafi és Zeleji aztán együtt kerülnek bele egy, pontosabban nem lokalizált mocsárba egy csata után, s itt próbálják meg lerázni az üldöző kozákokat (egy későbbi fejezet azonban ki is mondja, hogy ez a segesvári csata volt, ahol Zeleji meghalt).²¹ Kettejük hasonlatossága itt, újra, hangsúlyosan kerül elő, immár másodszor a regényben: „Ifjú, deli és halovány mind a kettő. Úgy hasonlítanak egymáshoz, mintha testvérek volnának.”²² A haldokló Zeleji Pusztafira bízza, hogy haláláról hírt vigyen feleségének, s bizonyítékul a Szerafintól kapott jegygyűrűjét adja oda. S amikor Zeleji meghal, Pusztafi úgy égeti el a testét, hogy annak sem nyoma nem marad: a mocsárban egy fűzfának az odvába helyezi el, a fát pedig felgyújtja. Akár ez a mód is felfogható Petőfi életművére való rájátszásnak; a költőnek ugyanis van egy *Tűz* című verse, éppen 1847-ből, ami éppen a regény kiinduló jeleneteinek az időpontja: „Nem akarok elrohadni, / Mint a fűzfa a mocsárban; / El akarok égni, mint a / Tölgy a fellegek lángjában.”²³

Ebből a látomásból mind a fűzfa, mind a mocsár, mind a tűzben való elégés jelen van a regényben, csak sajátos összetételben, s egy hosszabb jelenet részeként. Zeleji halálának és holtteste elhamvadásának az egyetlen tanúja ilyenformán Pusztafi lesz. Zelejihez kapcsolódva kerül elő később Petőfi halálának több járulékos attribútuma is. Ilyen a haláláról való különböző híresztelések léte („Mikor a segesvári csatának híre jött, s vele együtt a Róbert haláláról monda, százféle változataival, szerteszét révedezett....”),²⁴ valamint azt, hogy Fertőy előállít három „szászöldi” polgárt, akik esküvel készek tanúsítani az elesett személy halálát és személyazonosságát.²⁵ Miközben

20 JMÖM Regények 14. 30. Kiemelés az eredetiben.

21 Uo., 240.

22 Uo., 160.

23 PETŐFI Sándor *Összes költeményei (1847): Kritikai kiadás*, s. a. r. KERÉNYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 2008 (Petőfi Sándor *Összes Művei* 5) [a továbbiakban: PSÖM 5.], 66. Lásd még a vers lehetséges intertextuális jelentőségéről Fülöp Dorottya tanulmányát e folyóirat számban.

24 JMÖM Regények 14. 240.

25 Uo., 241.

egyébként a halott hollétéről, temetéséről senki nem tudhat semmit (a regényben korábban fejezet szolt arról, hogy ennek egyedül Pusztafi volt a tanúja): „Hiszen valóban meghalt! De temetéséről csak a felhők tudnak, akik az áldozat füstjét magukba felvették, s azok nem árulják el senkinek.”²⁶ Jókai ezekben a sorokban reflektál a Petőfi haláláról szóló korábbi hírekre, s egyértelműen a kétségbevonhatatlan harctéri halál változatát dolgozza ki. Az elbizonytalanítás Pusztafi létében és későbbi sorsában áll: róla is olyan sorok szólnak, amelyek máshogy, de ugyancsak a Petőfi körüli legendák variációi, s mintha magáról Petőfiről szólnának. „Hová lett? Őt is elsöpörte-e a harci vihar? Valahol megölték tán az erdőben bujdokoltában. Talán azon sírok egyikébe hányták, amiknek lakói nincsenek megnevezve. Talán elfogták a muszkák, s magukkal vitték, ki tudja hová? Vagy talán legrövidebb úton börtönbe került? Kinek lett volna rá gondja?”²⁷ Azaz miközben ezekben a mondatokban bukkan föl a szibériai fogság lehetősége, ez az egész latolgatás a legendák világába kerül, hiszen Pusztafi regénybeli szerepeltetése viszont egyértelműen a továbbélés melletti érv. Ennek a két alapverzió-
nak (a harctéri halálnak s az életben maradásnak) az egymás melletti futtatása a Jókai kitalálta regényszerkezet nagy lehetősége, s ezért van szükség Pusztafi és Zeleji hasonlóságának a korábbi hangsúlyozására, amelyet a regény tovább is épít. Az utolsó jelenetben Szerafin, meglátván Pusztafit és azt a gyűrűt, amelyet annak idején ő adott Zelejinek, a haldokló Zeleji meg Pusztafinak, azt hiszi, hogy a férjét látja; s az eszméletét veszített nőnek Pusztafi mondja ki a kettejük között fennálló azonosság végét: „Hasonlítottunk ugyan egymáshoz egy kicsit valaha; de most már éppen nem hasonlítunk. Én megvénültem, ő pedig fiatal maradt: mert meghalt. Engem bízott meg e hír tudtul adásával, s hitelesség végett átadta a jegygyűrűjét.”²⁸ A két férfi párhuzama, azonossága s elkülönöződése a regény kulcsává válik: így jelenhet meg Petőfi későbbi sorsának kettős perspektívája. Az eltűnésként értett halál egyfelől, a túlélés, s a halálról való hírhozás másfelől. Mindez úgy, hogy a regény megmarad a hihetőség határain belül, s nem kell a sírból visszatérő kísértet képéhez folyamodni mint fantasztikus vagy misztikus megoldáshoz.

Jókai a regényben több helyen él az intertextualitás lehetőségével is. Ezek a szöveghelyek azért érdekesek, mert néhol összefonódnak az autobiografikussággal, s erősítik a valós személyekkel való azonosság illúzióját, máshol viszont ettől függetlenül látszanak. Érdemes erre egy-két szöveghelyet tüzetesebben megvizsgálni.

Erre példa a második fejezet címe: „Aki nem megy, de menettetik”. Ezt a címként szolgáló mondattöréket a fejezet nem értelmezi, a kritikai kiadás sem azonosítja, pedig ez egy jellegzetes Kazinczy-idézet, egy anekdotaszerű rövidtörténetből, még hozzá a *Fogságom naplója* elejéről: „Kerepes előtt a' Gödölői erdőben, egy Pataki Togátus gyalog méne innepi legátiojába. Hova megyen az Úr? Kiáltám neki a' kocsiból,

26 Uo., 242.

27 Uo., 242.

28 Uo., 469.

a' Tisztecske oldala mellett. – Felelt. – Hát a' Tekint[etes] Úr hova megyen? – Nem megyek én, felelék, hanem *menettetem*.²⁹ Az egész szöveg ekkor még kiadatlan volt,³⁰ ám ez a mondat abban a részben található, amely már ekkor, 1848 óta nyomtatásban is hozzáférhető volt, Vahot Imre egy kiadványának, az *Országgyűlési Emléknek* köszönhetően.³¹ Jókai akár innen is ismerhette, hiszen ebben a kiadványban neki is megjelent egy írása, *Az üstökös útja* című elbeszélés.³² Jókai maga is írt 1848-ban Martinovicsék kivégzéséről. Ebben az írásában a forrása alapvetően Berzeviczy Gergely németül megjelent röpirata volt (*Der Majestätprocess in Ungarn 1795*).³³ Lehetett volna akár Kazinczy – akkor részleteiben frissen publikált – memoárja is a forrása, de ennek az ismertetést legföljebb feltételezhetjük, szövegszerűen nem tudjuk bizonyítani.³⁴ Csak egyetlen példa Berzeviczy követésére: Őz Pál halálának leírásakor Jókai például egy olyan történetelemet alkalmazott, amely egyedül nála bukkant föl, Kazinczynál hasonló sincs: „Kedvese, egy illír leány, a' vérpadig kísérte, 's ki-szökellő véréből egy pohárral megivott: »Élj bennem és általam, égbeszállt lélek!« monda a' leány.”³⁵ Ezt a nyilván fiktív történetet még egy helyről lehet ismerni: August de Gerando franciául írott (ám rövidesen magyarra és németre is lefordított) munkájából, amely szintén 1848-ban jelent meg.³⁶ Könnyen lehet, hogy de Gerando ez esetben Jókai cikkét tekintette forrásnak (vagy esetleg ő is Berzeviczyt követte közvetlenül, de Jókai szövege kétségtelenül

29 KAZINCZY Ferenc, *Fogságom naplója*, s. a. r. SZILÁGYI Márton, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011 (Kazinczy Ferenc művei. Első osztály. Eredeti művek. Kritikai kiadás), 65. Kiemelések az eredetiben.

30 A kiadástörténetre alapvetően lásd KAZINCZY, *i. m.*, 211–229.

31 *Országgyűlési emlékek: Politikai, történeti és szépirodalmi almanach*, szerk. és kiad. VAHOT Imre, Bp., 1848, 63–87.

32 Vö. JÓKAI Mór, *Elbeszélések (1842–1848): I. kötet*, s. a. r. OLTVÁNYI Ambrus, Bp., Akadémiai, 1971 (Jókai Mór Összes Művei. Elbeszélések I.), 734–736.

33 Benda Kálmán erről a következőket mondta: „Az irodalomban tudunkkal Jókai ismertette először a röpiratot, vázlatos irodalmi kivonatban, anélkül, hogy cím szerint megemlítette volna: az Életképek 1848-as évfolyamában.” *A magyar jakobinusok iratai III.: Naplók, följegyzések, röpiratok*, s. a. r. BENDA Kálmán, Bp., Akadémiai, 1952, 13.

34 JÓKAI Mór, *A világhírű Martinovics összeesküvési pör részletei*, *Életképek*, 6(1848), 15. sz., 417–422.; 16. sz., 449–452.

35 Uo., 422. Berzeviczynél ez a következő formában szerepel (itt nincs szó arról, hogy a leány Őz kedvese lett volna, ez Jókai ötlete): „Er [ti. Őz – Sz. M.] starb in seinem 25-ten Jahre keusch und unbefleckt. Und gerade von seinem Blut trunk ein illyrisches Mädchen eine Schaaale auf dem Richtplatz, damit seine Richter nicht ganz triumphieren sollten, er nicht ganz untergehen möchte. »Verzeih, zum Himmel aufgeflögner Geist, sprach sie: Lebe in mir, und wirke durch mich.« Sie konnte nur dadurch gerettet werden, dass man vorgab, sie rede irre, und es sey ihr der Trunk als ein Mittel gegen die fallende Sucht empfohlen worden.” BENDA, *A magyar jakobinusok...*, *i. m.*, 338.

36 Auguste DE GERANDO, *De l'esprit public en Hongrie depuis la révolution française*, Paris, au Comptoir des Imprimeurs Unis, Quai Malaquais, 15., 1848, 65.

könnyebben hozzáférhető volt).³⁷ Jókainak a Kazinczy-hagyomány szempontjából is igen érdekes szövege mindenesetre a szóban forgó mondatot („Nem megyek én, felelék, hanem *menettetem*.”) nem idézte, ám ahhoz elegendő anyagot szolgáltat ez a cikke, hogy föltételezhessük esetleg Kazinczy visszaemlékezésének az ismeretét is.³⁸ Ebből a felidézett mondatból azonban Jókai a *Politikai divatok*ban egészen más kontextuális értelmű fejezetcímet alkotott. Míg Kazinczynál a fogságba hurcolás kényszerének a nyelvi játék segítségével történő, eufemisztikus kifejezéséről van szó, Jókainál egy másfajta kényszerítés vagy noszogatás jelenik meg: Pusztafi arra akarja rávenni a barátját, hogy szöktesse meg végre a menyasszonyát s vegye el feleségül. Ez utóbbi értelemez közelebb álló, korabeli, Jókai számára is ismerősen csengő felhasználása volt azonban a mondatnak: Kossuth Lajos használta ezt a kifejezést a politikai publicisztikájában, tételmondaként, a legteljesebb formában a következőképpen: „Adózzunk urak, különben megadóztatunk. Menjünk, különben menettetünk.”³⁹ Ennek a – Dobszay Tamás szerint egyértelműen Kazinczyra visszautaló, de ezt az eredetet teljes mértékben elrejtő⁴⁰ – nyelvi formulának a regényhez kötése már csak azért is kézenfekvő, mert már az első fejezetben is sok szó esik Lávaynak a megyegyűlésen elhangzó, nagy feltűnést (és némelyekben nagy visszatetszést) keltő beszédéről, amely a jobbágyfelszabadításról szól, tehát tartalmilag érintkezett is az emlegetett, 1846-os Kossuth-cikk témájával. A beszéd pedig a Pusztafival a második fejezetben folytatott beszélgetésekben is előkerül, s éppen Pusztafi az, aki a vakmerő és furfangos leányszöktetési tervvel előáll. Ilyenformán pedig ironikus hatású, de indokolt (s Pusztafinak a Lávayval szemben alkalmazott baráti, de fölényes hangjához teljesen illeszkedő) egy politikai értelemben használatos kifejezésnek egy magánéleti akcióra való alkalmazása.

Láthatólag itt tehát nem egyszerűen a végső forrásszöveg (Kazinczy) azonosítása lesz a regény legfőbb érdekessége, még akkor sem, hogyha ennek is van jelentése a szövegen belül: az első fejezetben a megyegyűlésen radikálisan szónokló Lávayt minősítő beszélők egyike, Hargitay utal Martinovicsra mint Lávay jövődő sorsát előrevetítő példára.⁴¹ Jókainál az intertextualitás nem egyszerűen a „ráismerés” révén

37 A halott vérében való részesezés deformált formában a szentáldozás képét idézi fel; bővebben lásd SZILÁGYI Márton, *Adalék Kazinczy Fogságom naplója című művének utóéletéhez*, ItK, 122(2018), 4. sz., 513–514. Ebben a cikkben Berzeviczyt mint valószínű forrást nem említettem.

38 *Az Országgyűlési emlék* megjelenéséről az *Életképek* Jókai írta rovatában a következő megjegyzés adott hírt (s ez a megjegyzés is Jókainak tulajdonítható): „Kazinczynak igen érdekes naplója van benne.” *Életképek*, 6(1848), II. félv., 7. sz., 221.

39 KOSSUTH Lajos, *Adózzunk*, Hetilap, 2 (1846), 103. sz., 1690.

40 Erre felhívta a figyelmet: DOBSZAY Tamás, *A politika „folklorisztikus” természetéről: Nyelvi és politikai megoldások Kossuth és a reformkor közös teljesítményében* = „Politica philosophiai okoskodás”: Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, MIRU György, VELKEY Ferenc, Debrecen, Debreceni Egyetem, 2013, 237.

41 „Ott fogja végezni, ahol Martinovics.” JMÖM Regények 14. 21.

jelenvalóvá tett textus szövegkörnyezetének a bevonását jelenti: ez inkább hatásfunkció, amely a szöveg egészének az összefüggésrendjében lesz jelentésszerű.⁴²

Az *Aki a sorsot kényszeríti* című fejezetben Pusztafi lakása olyan módon jellemeztetik, hogy a költő „[í]rósztalán kedvenc olvasmánya, a gírondisták története van ki-tárva.” Pusztafi előtt pedig egy megkezdett költemény van, „melynek címe:

»Cassius«

»Tell«

»Desmoulin«

»Hát a negyedik ki lesz?«⁴³

Ezzel a két utalással Jókai finoman, de egyértelműen felidézi ugyan Petőfit (ez is azon írói megoldásai közé tartozik, amely a fikció világát a dokumentumszerűséghez közelíti), ám rögtön el is mozdítja egy kissé a tényeket. A bizonyíthatótól így lép át a hihető tartományába. A három név éppúgy egy Petőfi-versre utal, mint ahogy a célzás, hogy a negyedik név hiányzik. Ezek így együtt a *Halhatatlan a lélek...* című, rövid szövegben bukkannak csak fel, még ha természetesen nem is címről van szó, hanem három kulcsszóról:

Halhatatlan a lélek, hiszem,
De más világba nem megy át,
Csak itt lenn a földön marad,
A földön él és vándorol.
Többek közt én, emlékezem,
Rómában Cassius valék,
Helvéciában Tell Vilmos,
Párizsban Desmoulin Kamill...
Itt is leszek tán valami.⁴⁴

A felidézett Petőfi-vers kiegészíti a regény szövegét, a még hiányzó negyedik név maga a műbeli költő, s a készülő szöveg az önmeghatározást célozza (három, a közönségért áldozatot hozó nagy egyéniség megadásával). Viszont ez a vers nem illik bele teljesen a regény időviszonyai közé: a kritikai kiadás 1846. november 22-e utánra datálja, autográf kézirat nem áll rendelkezésre, első megjelenése pedig az 1847-es *Összes költemények*.⁴⁵ Azaz ha elfogadjuk Pusztafi és Petőfi itt is sugallt azonosítását, ellentmondáshoz jutunk. Ennek a versnek már benne kellett volna lennie abban a kötetben,

42 Ezt érzékelteti: EISEMANN György, *A forradalom elbeszélése: A kőszívű ember fiai = Uő, Műfaj és közege – hatás és jelentés: Jókai Mór és a későromantikus magyar próza*, Bp., Ráció, 2018 (Ráció – Tudomány 25), 9–51. Különösen: 44–48.

43 JMÖM Regények 14. 79.

44 PETŐFI Sándor *Összes költeményei (1845. augusztus – 1846): Kritikai kiadás*, s. a. r. KERÉNYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 2003 (Petőfi Sándor Összes Művei 4) [a továbbiakban: PSÖM 4.], 226.

45 Vö. Uo., 647–650.

amelyet a regény elején – a fikció szerint – Lávay ad át Szerafinnak. A regényrészlet másik fontos eleme Pusztafi radikalizmusának érzékeltetése: ezt szolgálja kedvenc olvasmányának a megemlézése (előtte a falon függő képekről is szó van, amelyek francia forradalmárokat ábrázolnak). Jórészt ez a megoldás értelmezi át úgy az imént taglalt, a versbe foglalt neveket is, hogy azok voltaképpen szintén forradalmárok lennének (ez ugyan nem igaz, de Jókai megoldása ezt erősíti). Látszólag persze ez is stimmel, de mégsem teljesen. A Petőfi forradalmi olvasmányával a legbehatóbban foglalkozó Fekete Sándor arra hívta fel a figyelmet, hogy Lamartine *Histoire des Girondins* című munkája bizonyíthatóan nem volt meg Petőfi könyvtárában, „sem a foglalási listákon, sem a költő megmaradt könyvei között nem szerepel”.⁴⁶ Mi több, egyetlen közvetett bizonyíték van arra, hogy a könyvvel Petőfi rendelkezett – s ez éppen Jókai, aki a költőnek a könyvvel való szoros kapcsolatát több művében is állítja, vagy inkább mitizálja.⁴⁷ Ám még ha hitelt adunk is Jókai – részben, mint itt is, kifejezetten fiktív szöveggörnyezetben tett – vallomásainak, az máris aprócska kételyt ébreszthet: hogyan lehetett nyitva ez a könyv Pusztafi íróasztalán, amikor itt egy nyolcötetes kiadásról van szó? Tehát legföljebb az egésznek egy kötetét lehet lapozgatni és olvasgatni... Persze egy regényben ez is lehetséges, ám ez a passzus is arra figyelmeztet, hogy a *Politikai divatok* intertextusai sajátos módon deformálják a ráismerhetősen alapuló jelentéstulajdonítást.

Még két példa van arra a *Politikai divatok*ban, hogy Pusztafi kapcsán Petőfi-versek kerüljenek elő rövid utalásként. A *Politikai divatok* című fejezetben Béla és Judit beszélgetésében kerül elő a *Ha férfi vagy, légy férfi...* című vers első sorának (s egyben címének) az idézése, miután Béla Juditot éppen Pusztafihoz hasonlította: „Te éppen az volnál férfinak, aki Pusztafi volt”.⁴⁸ Ez a vers is 1847-es, tehát ugyanabba az időkörbe tartozik, mint az előző utalás, noha a regényidő ekkor már túl van 1849 is.⁴⁹ A harmadik példa Pusztafi újbóli felbukkanásakor, a Lávay Bélával folytatott beszélgetés alkalmával hangzik el, magának Pusztafinak a szájából (ez az egyetlen eset, amikor ő Petőfi-verset idéz, igaz, torzított formában): „Szeretnek engemet az istenek; hogy az ördögbe ne szeretnének?”⁵⁰ Ez a mondat a *helység kalapácsa* elejéről való, az *Első ének* két első sora,⁵¹ s ilyenformán ez a legkorábbi Petőfi-szöveg, amely a regényben felhasználatik, s amely nem tartozik bele az 1847-es időkörbe. Idekerülése azonban azzal is

46 FEKETE Sándor, *Petőfi evangéliuma: A költő és a francia forradalmak*, Bp., Kossuth, 1989, 148.

47 Uo., 148–149.

48 Az adott szöveghely: JMÖM Regények 14. 358.

49 PSÖM 5. 298–303. Ezt a Petőfi-utalást a kritikai kiadás is észlelte és azonosította: JMÖM Regények 14. 609.

50 JMÖM Regények 14. 456.

51 PETŐFI Sándor *Összes költeményei (1844. január–augusztus): Kritikai kiadás*, s. a. r. KISS József – RATZKY Rita – SZABÓ G. Zoltán, Bp., Akadémiai, 1983 (Petőfi Sándor Összes Művei 2), 70. Ezt a Petőfi-utalást a kritikai kiadás is észlelte és azonosította: JMÖM Regények 14., 617.

összefügghet, hogy eredeti helyén is önironikus, a narrátor megszólalásának kétségbe vonását hangsúlyozó jelentése volt, s Pusztafi Lávaynak mondott szavai ezeken az oldalakon a gyilkos öniróniának a megszólaltatását célozzák.

Különleges, jelöletlen intertextualitásra is van példa a regényben. *A két halott* című fejezet címe arra utal, hogy mind a menekülő Lávay, mind a hozzá siető, eszméletét elvesztő, tetszhalottá váló Judit meghaltak: „Az egyik él még, a föld felett jár; de azért mégis halott, és semmi joga az élethez többé: egy eltemetett ember. [...] A másik pedig – már a ravatalon fekszik.”⁵² A tudatkövető narráció a külvilágtól halottnak tudott, de még eszmélő Judit belső beszédét közvetíti, s ezáltal a narrátori szólásban élet és halál viszonylatának teljes felcserélődéséről olvashatni:

Még holtan is szeret és félt, még akkor sem az rettegéseinek központja, hogy nemsokára le fogják zárni egy fabörtönbe, leeresztik mély föld alá, hat lábnyi agyagot temetnek feje fölé, és ő hallani fogja a hulló hantoknak mind jobban-jobban enyészetes döngését; és azután körül fogja venni a föld alatti mély csend, és e halálos hosszú éjben még azután sokáig fogja hallgatni, hogy túrnak a föld alatti sírvájó vakandok koporsója körül, s ha napok múlva idegeinek dermedése fölenged, ha fölébred, hogy fogja e rettentő egyedülletben a koporsó deszkái között imádni a halált, mint örök szabadítót.⁵³

Az élőhalottá válás folyamatának leírása és a tudat ilyen, a testi funkciók leállása utáni, önkéntelen működése egyetlen korábbi magyar irodalmi műre támaszkodhat mint előképre: Petőfi *A hóhér kötele* című regényére, ahol ugyanez – más narrációs technikával ugyan –, de szintén egy nő szavaiban jelenik meg. Ott Róza még az öngyilkossága előtti vágyként fogalmaz meg hasonlókat: „Még ezelőtt csak egy órával is ohajtottam meghalni és megsemmisülni; de most, mióta tudom, hogy szeretsz, kívánom, hogy legyen élet holtunk után is. Nem bánom, ha nem jutok is a mennybe, az idvesség honába; csak a földben, a hideg földben legyen eszméletem... ott is boldogan fogok végetlen időkön át elmerengeni azon, hogy te szerettél!”⁵⁴ Jókai ezen a ponton nem jelzi ugyan a Petőfihez való kapcsolódást, de egyértelműen a tőle kezdeményezett poétikai újítást fejleszti tovább. Még azzal is, hogy *A hóhér kötele* metafizikai végletességének egy mozzanata, a tetszhalottság Gondviselést tagadó jellege is belekerül egy mondat erejéig, Judit belső monológjaként a regénybe: „Engeded-e, hogy átmenjek egy másik világba azzal a gondolattal, hogy nincs isten sem itt, sem amott...”⁵⁵ A tőle követett megoldás, minden extremitása ellenére, még erősebben őrzí a realitás illúzióját (ezért is van a fejezet elején hosszú fejtegetés a tetszhalottság fiziológiai és metafizikai lehetőségéről), s ezért is illeszkedik bele mindez a regény

52 JMÖM Regények 14. 229.

53 Uo., 231

54 PETŐFI Sándor *Szépprózai és drámai művei*, [s. a. r. VARJAS Béla], Bp., Akadémiai, 1952 (Petőfi Sándor Összes Művei IV), 33.

55 JMÖM Regények 14. 233.

metaforahálózatába. Judit ezen tapasztalata ugyanis már a második halálközeli élményének tekinthető: az első a komáromi híd leszakadás utáni majdnem vízbefúlás élménye, amelyből egyébként a Petőfi (!) vonásaival rendelkező Pusztafi menti ki őt és Lávayt egy csónakon, mintegy az alvilág hajósának képét magára öltve. Sőt, a fejezet címébe foglalt két halott másika, Lávay Béla szintén párhuzamot képez Judittal: helyzete és állapota hasonlóan mutatkozik az övéhez, mint ahogy a komáromi tapasztalatnak ő is részese volt, hiszen ennek a fejezetnek a kezdete szerint ő is halott, csak máshogy. Végül pedig az a tény, hogy a mindenkitől halottnak tekintett, s már eltemetni akart Juditot Lávay kelti életre a szeretet erejével, visszautal Juditnak a korábbi fejezetekben leírt önfeláldozó mentőakciójára: immár Lávay adja vissza az életnek azt, aki korábban őt mentette meg. A tetszhalálból a szerelem által való visszatérés egyébként Jókai korábbi műveiben is alkalmazott motívum: 1851-ben ebből az ötletből *A hulla férje* címmel melodramát írt, amelyet két alkalommal játszott a Nemzeti Színház, s az egyik női főszerepben éppen Laborfalvi Rózával, majd 1858-ban ezt megírta egy novellában is (*Mi van a föld alatt?*).⁵⁶ Mindazonáltal ezen a szöveghelyen, még ha Jókai alighanem máshonnan is ismerhette a halálból való furcsa föltámadás orvosi lehetőségét, stílusosan és az ábrázolás mélystruktúrája felől (gondoljunk Judit belső monológjaira), ez jelöletlen Petőfi-intertextusként határozható meg, híven a *Politikai divatok* következetes belső utalásrendszeréhez, s ilyenformán *A hóhér kötele* hatástörténetének is számontartandó epizódja.

Egy másik fejezetben (*Napló azokról, amik nem történtek*) Szerafin második férje, Fertőy fondorlatosan megszerzi felesége naplóját, s titkokat remélve benne, elkezdi olvasni. A regénybe beiktatott naplórészletek szintén egy előszövegre látszanak utalni, még azzal is, hogy személyes titkok helyett álmokat és érzéseket rögzítenek, amelyek az asszony első férjéhez, Zeleji Róberthez kötődnek. Ezek a szövegek jellegüket tekintve, meg stílusosan is Szendrey Júlia lánykori s házasságkötés utáni naplóit idézik föl – ezeket ráadásul éppen Jókai bevezető soraival közölte 1847-ben az *Életképek*.⁵⁷ Tartalmi összefüggés is adódik: a második folytatásban Szendrey Júlia egy álmot írt le, amelyben ő és Petőfi szerepelnek, s ilyen módon vezette be: „Mult héten egy különös álmom volt; leirom, mert, meglehet, hogy egykor életem képerre ismerek benne, minthogy reményeink könnyen csálnak, tehát nem lehetetlen.”⁵⁸ A *Politikai divatokban*

56 A drámát lásd JÓKAI Mór, *Drámák (1843–1860)*, s. a. r. SOLT Andor, Bp., Akadémiai, 1971 (Jókai Mór Összes Művei: Drámák I), 255–308. A Párizsban játszódó történet közvetlen forrását a kritikai kiadás nem tudta meghatározni: *uo.*, 799–802. Kerényi Ferenc kimutatta, hogy a témát 1818-ban szintén drámában feldolgozó Bolyai Farkas (*A párisi per*) viszont Carl Alexander Ferdinand Kluge *Versuch einer Darstellung des animalischen Magnetismus als Heilmittel* című orvosi munkájából merítette: KERÉNYI Ferenc, *Bolyai Farkas A párisi per című érzékenyjátékának forrásáról*, *It*, 73(1992), 3. sz., 607–610.

57 PETŐFI Sándorné, Petőfiné naplója, *Életképek*, 5(1847), II. félév, 18. sz., 561–568.; 19. sz., 593–597. Jókai bevezetője: *uo.*, 561.

58 *Uo.*, 594.

ezen a ponton pedig visszatérően álmok leírásával találkozunk, s ezek között van egy olyan is, amely Petőfi szibériai fogságának legendájából táplálkozik. Szerafin ugyan- is Moszkvába álmodja magát:

„Mintha a cári palotában lettünk volna Moszkovában.

Róbertet elhurcolták Szibériába.

Egy szökevény, ki onnan visszatért, hozta híret, hogy Róbert él, és ott dolgozik az uralhegyi ólombányákban.”⁵⁹

Ha a regény keltezési idejére ügyelünk, akkor az ólombánya emlegetése legin- kább Jókai saját életművére tett intertextuális utalásnak tekinthető, mivel ekkor még nem volt kiépülve ennek a képzetnek a teljes mitológiája. Mindazonáltal a Petőfi köré kiépülő, az orosz fogságot emlegető nézetek itt egy álom közegében jelennek meg, rá- adásul egy olyan személy, Zeleji köré kiépítve, akinek a halála már része volt a regény- nek – azaz amennyire ez a részlet fönntartja a legendát, legalább annyira elbizonyta- lanítja. A Szendrey Júlia naplóirolí életművére való rájátszás viszont újabb lehetőséget jelenti Petőfi szerepének a kiemelésére – annál is inkább, mert az 1847-es naplóköz- lés eleve úgy készült (Petőfi és Jókai erős szerkesztői beavatkozásával), hogy Szendrey Júlia naplójából a Petőfire vonatkozó részek kapjanak nyilvánosságot.⁶⁰

Jókai jelöletlen és kifejtetlen pletykákat, híreszteléseket is beépít a regénybe – ezek olyan jelzésszerű célzásoknak bizonyulnak, amelyek az egykorú olvasó számára nyilvánvalóknak tűnhettek, ám utólag csak kommentárok segíthetnek feltárni az ér- telmüket. Jó esetben ezeket az információkat a kritikai kiadás megadja – ám a *Politikai divatok* esetében ezek nem valósultak meg minden esetben. Ilyen utalás található a ne- gyedik fejezetben (*A szív, mely szikrát ád az ütésre*), ahol is Hargitayné tiltani próbálja lá- nyát Lávay Bélától, s ennek kapcsán céloz férje kényes politikai helyzetére, merthogy ő ugyan szabadelvű, de nem kívánatos, hogy a megyében valaki radikalizmusban túl- tegyen rajta: „Gondold meg, ha egyszer az találna vele történni, ami a honti követtel Pesten, a Szép utcában történt. Mindjárt főbe lőné magát.”⁶¹ A honti követ emlegeté- se célzás Luka Sándorra, aki a regény jelenidejében már mint gyűlölt adminisztrátor volt közismert, noha korábban a liberálisokhoz tartozott, ám 1840-ben a kormánypárt hívévé szegődött, 1843-tól pedig Hont vármegye adminisztrátora lett.⁶² Az admi- nisztrátori rendszer elleni tiltakozások egyik elemeként 1845-ben, két lépcsőben érte

59 JMÖM Regények 14. 308.

60 Erről részletesen GYIMESI Emese, „Iparlovagok” Szendrey Júlia életműve körül: Szendrey Júlia 1847-es nap- lópublikációinak kontextusai = *Ki vagyok én? Nem mondom meg... Tanulmányok Petőfiről*, szerk. SZILÁGYI Márton, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014, 103–121. Különösen: 108–116.

61 JMÖM Regények 14. 50.

62 Luka pályára lásd PÁLMÁNY Béla, *A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja 1825–1848*, Bp., Országgyűlés Hivatala, 1018–1020. Politikai pálfordulásának a kontextusára és megítélésére lásd VÖLGYESI Orsolya, *Vármegyei követek az 1832–36. évi országgyűlésen a titkosrendőri jelentések tük- rében*, Korall, 18(2017), 70. sz. 100. 1848–49-es szerepére: SPIRA György, *A honti álorcásdi*, Történelmi Szemle, 28(1985), 3. sz., 482–496.

őt inzultus Pesten lévő, Szép utcai lakásában (Lukát 1841-ben nevezték ki a pesti váltófeltörvényszék ülnökévé). Ahogyan a történetet a kormánypárti *Nemzeti Ujság* összefoglalta, egy honti konfliktus helyszíne tevődött át ekkor Pestre, s ennek következtében, valamikor augusztus végén vagy szeptember elején a honti ellenzék macskazenét adott Lukának. Megyei támogatói erre azzal akartak felelni, hogy ők meg ugyanazon a helyszínen, szeptember 6-án zenével köszöntik adminisztrátorukat. Ám az eseményen megjelent az ellenzék s a helyi szimpatizánsaik is, s az egyébként igen szűk Szép utcában nem csak a két felállított katonazenekartól adandó tisztelgő zenét sikerült megakadályozniuk, de az összetűzés kődobálásba fordult, s nemcsak Lukának verték be az ablakait, hanem a szomszédainak is. A rendőrség pedig nem lépett közbe.⁶³ Ez az eset azért is kerülhetett be ilyen tömör utalásként a regénybe, mert mindazok, akik ismerték a történeteket (akár csak a *Nemzeti Ujság* igen elfogult, egyértelműen Luka pártját fogó, s rajta sajnálkozó változatában is), érthették ennek a politikai hátterét is: egy liberális múltját megtagadó, renegátnak minősíthető politikus karrierizmusának a felidézését, ami párhuzamként a regénybéli Hargitay beállítását is árnyalhatja, minden bővebb kifejtés nélkül.

A másik hasonló példa *A felvert vad* című fejezetben olvasható mint a férjét rejtető Judit tettének párhuzama: „Nem ismerik-e közülünk sokan azt az asszonyt, aki férjét amaz időkben szinte rejtve tartá saját házacskájában Budapest területén...”⁶⁴ A fel nem fedett példa Táncsics Mihály feleségének a cselekedete, aki férjét saját házuk alatt rejtegette; s ez annál inkább illeszkedik a regény cselekvényébe, mert Táncsicsné terhes is lett a férjétől, s hogy el ne árulja búvóhelyét, a nyilvánosság előtt vállalni kellett a hűtlenség látszatát. Éppúgy a regényben Juditnak is, akinek születik férjétől egy kislánya, szintén ezt kell tennie.

Van az intertextualitásnak olyan példája is a regényben, amely inkább csak sejtésként és valószínűsítésként fogalmazható meg. Az utolsó előtti fejezetben Szerafin attól retteg, hogy a születésnapjára rendezett mulatságon fel fog bukkanni halottnak gondolt férje, Zeleji, akinek életben maradásában az asszony egyre biztosabb. A báli jelenet és a hivatlanul beállító egykori férj kontrasztja, valamint az, hogy Szerafin ezt mintegy kísértetlátomásként éli meg előzetesen (miközben azzal nyugtatja magát, hogy férje „nem képzelt árny, hanem élő ember” lenne),⁶⁵ erősen emlékeztet egy előszövegre. Nevezetesen Arany János *A honvéd özvegye* című versére. Csakhogy ez

63 A beszámolót lásd *Ominosus botrány* címmel: *Nemzeti Ujság*, 40(1845), 145. sz., 585–586. Az ellenzékért vádat visszautasította, s néhány újabb körülményre is felhívta a figyelmet: *Pesti Hirlap*, 5.(1845), 539. sz., 181. Részletes leírása: GYÜRKY Antal, *Ötvenégy év Hontvármegye történetéből 1820-tól 1874-ik évig*, Vác, Siketn. Iparint. Könyvnyomdája, 1874, 266–268. Az ügyet említi – Jókai vonatkozásában, de a *Politikai divatok*at nem hozva szóba – VARGA János, „*A kőszívű ember fiai*”-nak történeti mintái és forrásai, *ItK*, 68(1964), 5–6. sz., 619–620. Az utalás fölfejtésében köszönöm Chikány Judit segítségét is.

64 JMÖM Regények 14. 335–336.

65 *Uo.*, 463.

a nyilvánvaló hasonlatosság néhány komoly filológiai nehézséget is felvet. Arany ezt a versét valóban Szendrey Júlia második férjhez menetelére reagálva írta, ilyen módon teljesen logikus lenne Jókai eljárása, hogy ezzel a rájátszással is megerősítse regényében a Szerafin–Szendrey Júlia párhuzamot. Ám Arany verse nem jelent meg nyomtatásban. A *honvéd özvegyét* nem látjuk viszont az 1856-os *Kisebb költemények*-ben, sőt, a költő ezt a művét egyáltalán nem publikálta, folyóiratban sem, bár eredetileg ez volt a terve. Aranynak az a Szilágyi Sándorhoz intézett levele, amelyben a korábban neki elküldött versről azt írja, hogy mégsem lehet közölni, sajnos elveszett.⁶⁶ Megmaradt viszont az a levél, amelyben – Szilágyi kérdésre reagálva – okát adja a döntésének.⁶⁷ Ebből nagyjából sejthetjük, mikor juttatta el a kéziratot Arany Szilágyinak. Márpedig ebben az időszakban (1850 augusztusa és szeptembere táján) Szilágyi a Svábhegyen lakott Jókaival együtt – maga Arany például 1850 májusában egy levelet írt mindkettejüknek,⁶⁸ s amikor valamivel később, júniusban Gyulai Pál írt Szilágyinak, föltette neki a kérdést: „Írd meg azt is, hogy hol keresselek föl a svábhegyen?”⁶⁹ Tehát a napi érintkezés ténye Szilágyi és Jókai között közismert lehetett. Ezért aztán erősen valószínűnek látszik, még ha erre nincs is kétségtelen adatunk, hogy Szilágyi Sándor megmutathatta Arany hozzá küldött, s a megjelentetéstől eltiltott (bár a levél tanúsága szerint vissza nem kért) versét Jókainak, aki ilyenformán, tíz évvel később motívumaiban fölhasználhatta a szöveget a *Politikai divatok*-ban. Egyébként is vannak arra utalások, hogy Arany verse már kéziratban terjedhetett (nyomtatásban először csak a költő halála után jelent meg), s ilyenformán szert tehetett némi ismertségre.⁷⁰ Igen valószínű, hogy Jókai regénye ezen a ponton ennek a háttörténetnek a dokumentuma.

Hogyan kezeli a regény a közelmúltat mint történelmet? A *Politikai divatok*-ban az összes nagy történelmi esemény (s ide tartozik 1848. március 15-e is) sajátos nézőpontból jelenik meg. Ez az alternatív történelem mintha a női nézőpontot érvényesítené: mintha az események nem a történelmet formálni akaró férfiak, hanem a külső szemlélőkként az eseményekből kimaradó nők pozícióját tennék láthatóvá, s azt mutatnák

66 Vö. ARANY János Levelezése (1828–1851), s. a. r. SÁFRÁN Györgyi – BISZTRAY Gyula – SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1975 (Arany János Összes Művei XV) [a továbbiakban: AJÖM XV.], 287.

67 Arany János Szilágyi Sándornak, Szalonta, 1850. szeptember 15. = AJÖM XV. 288.

68 A kritikai kiadásban ez a két levél külön, egymás után szerepel, noha egy levél keretében maradtak fenn: Arany János Szilágyi Sándornak, Szalonta, 1850. május 7. – Arany János Jókai Mórnak, Szalonta, 1850. május 7. = AJÖM XV. 275–276. Az ehhez tartozó jegyzetek: *uo.*, 665.

69 Gyulai Pál Szilágyi Sándornak, Gyömrő, [1850.] június 10. = GYULAI Pál Levelezése 1843-tól 1867-ig, s. a. r. SOMOGYI Sándor, Bp., Akadémiai, 1961 (A magyar irodalomtörténetírás forrásai 4), 48. A jegyzetekben a sajtó alá rendező, Somogyi Sándor rögzíti is: „Sz. S. ekkor Jókai Mórral és Bulyovszky Gyulával a Svábhegyen lakott.” *Uo.*, 572.

70 Ennek mérlegelését lásd SZILÁGYI Márton, *Arany János és Szendrey Júlia: Textuális nyomok az Arany-életműben Szendrey Júlia második házasságáról*, Tanulmányok. Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kar Hungarológia Tanszak Magyar nyelv és irodalom Tanszék, 2019, 1. sz., 11–12.

meg, mi történik a nagy tettek alatt és mögött, miként érzékelheti a történelem alakulását az, akinek csak az élet mindennapjaira nyílik rálátás. Ahogyan ezt a regény narrátori szövege világosan meg is fogalmazza: „De nem akarom én leírni a férfik fényes dolgát; regényt írok: divatokat. Nők történetét, kik küzdöttek az erősebb ellenséggel, mint a férfiak; kik küzdöttek azután is, hogy amazok elnyugodtak, kik küzdöttek a sorssal. A história férfiaké, a nőknél hadd beszéljen a regény.”⁷¹ Ennek az intenciónak megfelelően például 1848. március 15-e kapcsán Hargitay Judit nézőpontjával azonosul a narrátor, s csak azt láthatja be, ahol maga a nő jelen van. Ezért is válik ő ezeknek az oldalaknak a központi személyiségévé (a művön belüli nézőpontváltást ügyesen kezelve), aki ekkor kapja meg, Pusztafi közbenjárására, élete nagy lehetőségét, hogy a Nemzeti Színházban fellépjen Gertrudisként. (Persze az egyébként jól felépített és hatásos jelenet hitelességét jelentősen csorbítja, hogy Jókai regénye azt sugallja, egy, a színházon addig kívül álló, színpadi rutinnal egyáltalán nem rendelkező nő egyetlen próbával, pusztán a szövegtudása révén azonnal képes beugrani egy ünnepi előadásba, mi több, sikerre is viszi...) Megjegyzendő, hogy Judit későbbi említéseikor ennek az első szerepnek a hatása mutatkozik meg, ezért emlegeti a narrátor szinte mindig királynőként, időnként ezzel állítva szembe hétköznapi életének kerekeit is; mintegy azt sugallva, hogy ez Judit egyetlen szerepköre (ami egyébként szintén igen valószínűtlen).⁷² A történelemnek az ilyen, a heroikus mozzanatokat tudatosan kiiktató kezelése nyilván összefügghet a keletkezés idejével is (öncenzurális megfontolások is indokolhatták ezt a megoldást, s ez már nem volt fékező erejű a kiegyezés után keletkezett *A kőszívű ember fiai* megírásakor – bár március 15-i pesti eseményei abban sem szerepelnek, sőt, Jókai végül egyetlen későbbi regényében sem örökítette meg ezeket, talán szeméremből).⁷³ A *Politikai divatok* ezen megoldását Hansági Ágnes így jellemezte: „»az« esemény előzményeinek és főként következményeinek elbeszéléseivel a regény tulajdonképpen azt teszi tárgyává, arról »szól«, amit elhallgat, vagyis magáról az eseményről (értsd: az eseménynek arról a »jövőjéről«, ami Bultmann szerint jelentéssé teszi).”⁷⁴ Jókai előbb alkotja meg ezt a képét a forradalomnak, mint *A kőszívű ember fiai*ban (1868) megmutatkozó, heroikus (mert közösségi) tablóját. A deheroizálás tehát – legalábbis a regényepoétikák vonatkozásában – hamarabb történik meg Jókai pályáján, mint az azonosulásra felszólító és ösztönző ábrázolás. Akkor, amikor még nincs is olyan, a nyilvánosságot megcélzó, közmegegyezésesnek tekinthető, hősi képzet, amelyet opponálni lehetne vagy kellene. Ez nem reakció, hanem

71 JMÖM Regények 14. 117.

72 Erre az összefüggésre Fülöp Dorottya hívta fel a figyelmemet. Köszönet érte.

73 Fábri Anna ebben lélektani motívumokat vélt felfedezni: „Ennek persze oka lehetett az is, hogy – mint finom ízlésű ember – az évfordulás emlékállítás gesztusával írott művében nem akarta önnön emlékművét is elhelyezni.” FÁBRI Anna, *Élmény, emlékezet, értelmezés: Jókai-művek a forradalomról és szabadságharcról*, Kortárs, 42(1998), 8. sz., 28.

74 HANSÁGI Ágnes, *Tárca – regény – nyilvánosság: Jókai Mór és a magyar tárcaregény kezdetei*, Bp., Ráció, 2014 (Ráció – Tudomány, 19), 297.

lehetőség, amelyet Jókai ki is használ. Itt ugyanis nincsenek csataleírások (mint *A kőszívű ember fiaiban* például Buda ostroma), olyan központi szereplő sincs, akit heroikus, harci eszmények jellemeznének – a bujdosás és a haldoklás adatik meg legföljebb a regény katonaszereplőinek, Pusztafinak és Zelejinek, de a főhős, Lávay, aki beáll ugyan katonának, a regény világában nem vesz részt egyetlen csatában sem. S hiába van itt fontos szerepe egy erődítménynek, a komárominak, ezt már nem kell rohammal bevenni, nem lesz célja egy nagyszabású küzdelemnek, csupán díszlethátérül szolgál. S nem is a csatának, az aktív és fegyveres várvédésnek, hanem előbb a Komáromot elpusztító tűzvésznek, aztán Lávayné Bárzsingot számonkérő akciójának, Judit mentőakciójának, a menlevél megszerzésének, végül pedig a fogságnak. Pedig ha komolyan vehettük volna Jókainak az előszóban megpendített regénytípus-meghatározását, akkor a *Politikai divatok* éppen azáltal lehetett volna „irányregény”, hogy ilyen jellegű beállításokkal is operál – csak hogy ezt egyáltalán nem teszi, s mégis mintha ezt nevezné a szerző műve elején „irányregény”-nek. Pedig ez a történelemnek és a közéletiségnek egy egészen más jellegű kezelése: a nagyszabású, az egész közösséget érintő történeti események a háttérben ugyan érzékelhetők, ám mégis a magánélet világába visszahúzódó cselekvényszövegszerűség jellemzi a regényt. S ebben éppen az lesz idegen test, zavaró elem, ha valaki nem ilyen: ezért is lesz fontos Pusztafi alakja. A fenséges fogalmának lefokozása ugyan korlátozza az emberellenessé válható pusztítás képét is, a patetikusságot azonban kizárja⁷⁵ – alighanem ezzel függ össze a recepcióban oly sokszor elmarasztalólag említett Petőfi-portré zavarba ejtő, kiszűrésre érzett megoldása. Ebből a regényvilágból, a történelem ilyen ábrázolásából nem következhetik másféle portréja a regény legnagyobb egyéniségének sem. Annál is kevésbé, mert a mű egyik legfőbb dilemmája a beépülés lehetősége vagy kényszere, vagyis az, hogy miként lehet túlélni a nagy kollektív traumává váló történelmi fordulópontot. (A harmadik lehetőséget a szintén Petőfi-alterego Zeleji Róbert jelenti, aki meghal a csataterén.) A túlélés folyamatának a két végső pontja lesz Lávay és Pusztafi: előbbi képes a kényszerű idomulásra, de utóbbi nem.

Pusztafi elzűllése a deviancia egyetlen lehetséges formája: a be nem illeszkedés logikus következménye.⁷⁶ Külön érdekes, hogy míg Jókainak a csataterén meghaló, s nyom nélküli sírban nyugvó Petőfi ábrázolására lehettek epikai mintái (saját korábbi, Petőfi halálát emlegető művei is árulkodnak ilyenekről), a túlélő, s alkoholistává váló költő alakjának ábrázolásához másfelé kellett tájékozódnia. Ezért aztán igaza van Beöthy Zsoltnak, aki úgy vélte: Pusztafi alakját Jókai Petőfi és Sárosi Gyula sorsának

75 Ennek lehetőségére *A kőszívű ember fiaiban*: EISEMANN, i. m., 39–44.

76 Ahogy Fábri Anna fogalmaz: „Szinte szó szerint kiolvasható a műből, hogy Jókai Petőfi engesztelhetetlen természetével összeegyeztethetetlennek tartotta a célszerű alakoskodást s voltaképpen a túlélési stratégiák mindegyikét. E tolmácsolásában a mártírium egy fajtája Pusztafi önsorsrontó viselkedése: heves lázadás, tüntetés az élet méltatlan körülményei ellen.” FÁBRI, i. m., 29.

elemeiből rakta össze.⁷⁷ Sárosi mintaadó szerepe azért is érdekes, mert személyében egy olyan költőről van szó, aki egy irodalmi műve kiadásáért szenvedett hosszú börtönbüntetést, s ez teljesen megroppantotta az életét – ilyen példa nem sok volt Jókai előtt, legföljebb a börtönben megőrülő Vachott Sándor, aki viszont egy másik sors lehetőségét testesíthette volna meg.⁷⁸ Csakhogy Jókainak nem ez utóbbira volt szüksége. S talán nem is kizárólag regénye poétikai szerveződése miatt: Sárosiban saját sorsának alternatív lehetőségére ismerhetett rá, arra, ami akár ő maga is lehetett volna. A Jókai-szakirodalom alig emlegeti, de volt egy olyan szatirikus verses műve az írónak 1848-ban, a tőle szerkesztett *Életképek*ben megjelent *Pan Jelasicz*, amely akár a felségsértés későbbi vádját is fejére idézhette volna.⁷⁹ A négy részesre tervezett, de hamarabb abbahagyott eposztravesztia ugyanis személyében támadja az uralkodóház egyik tagját, Zsófia főhercegnőt, azon ironizálva, hogy Jelačić horvát bán szeretője volt, mi több, fiának is ő az igazi apja (merthogy az igazi férje impotens). A fattyúnak beállított fiút pedig Ferenc Józsefnek hívták.⁸⁰ Jókait ugyan ezért nem fogták perbe, ám éppen Sárosi Gyula sorsa mutathatta meg, hogy ez bizony lehetséges és elégséges oka lehetett volna a megtorlásnak. Sárosit ugyanis az *Arany trombita* című művéért ítélték halálra, s akasztották fel „in effigie”, s elfogása után több éves börtönbüntetést kellett elszenvednie, ahonnan csak 1855-ben szabadult.⁸¹ Azaz Jókai azzal, hogy éppen Sárosi sorsát kölcsönözte a továbbélő Pusztafinak, saját alternatív sorslehetőségét is érzékeltethette. Ez az írói eljárás figyelmeztethet arra a legerősebben, hogy a két központi figura, Lávay és Pusztafi (de még a két női alak is, Judit és Szerafin is) ebben az értelemben lesznek illusztrációi a történelem felkínálta választások eltérő következményeinek. Vagyis annak a dilemmának, amely éppen ilyenformán kerülhet a mű centrumába: a fiatalkori radikalizmus utáni kataklizmán túljutva a továbbélés óhatatlanul kollaboráció lesz. S mindenkinek, aki nem esett el a csatatéren (mint ahogy Zeleji), ehhez a helyzethez kell magát betájolnia: vagy úgy, hogy beépül és a magánéletbe próbál temetkezni (mint Lávay és felesége), vagy úgy, hogy elzúllik (mint

77 „Petőfi és Sárosy sorsából alakul Pusztafi”. BEÖTHY Zsolt, *Jókai emlékezete*, Bp., Lampel R. könyvkereskedése, 1905, 21–23.

78 Vachott Sándor pályájáról újabban lásd VÖLGYESI Orsolya, *Az eperjesi kollégiumtól az elmegyógyintézetig: Vachott Sándor irodalmi kapcsolatrendszerének rétegei*, Irodalomismeret, 30(2019), 1. sz., 15–28.

79 JÓKAI Mór, *Pan Jelasicz*, *Életképek*, 6(1848), II. félév, 19. sz., 605–607.; 20. sz., 636–640.; 21. sz., 670–672.; 23. sz., 735–736.

80 A mű részletesebb bemutatása: HERMANN Róbert, *Az eltűnt levél és az eltűnt menlevél – avagy, miért bujdosott Jókai 1849-ben*, *Aetas*, 32(2017), 2. sz., 27–29. A szöveg egyébként még nem jelent meg a kritikai kiadásban, amely egészében nélkülözi Jókai verses műveinek az összegyűjtését és közzétételét.

81 Erről bővebben BISZTRAY Gyula, *Bevezetés = Ponyvára került Arany trombita: Az örök igazság parancsolatjára mondvacsínálta Sárosi Gyula*, s. a. r. BISZTRAY Gyula, Bp., Akadémiai, 1951 (Magyar Irodalmi Tárl), 13–17.

Pusztafi), vagy úgy, hogy boldogtalanul tovább él, újra férjhez megy és meghal (mint Szerafin).

Éppen emiatt nem tűnik a regényre alkalmazhatónak a kulcsregény fogalma sem: nem azért, mert nehézséget okozna bizonyos leírások alapján a főhős s a hozzá közel álló néhány személy kételymentes azonosítása, még akkor sem, ha ebben vannak persze elrajzolt, pontatlannak tűnő elemek. Mint például a Lávay Bélának mentességet szerző komáromi Geleitschein (menlevél) ügye, amelyet a regényben Hargitay Judit önfeláldozó módon és fondorlatosan szerez meg a férjének (férfi álruhát ölt, sebhelyet gyártat magának Melchiorral stb.), s amely dokumentumnak a létét Jókai egyéb, ön-életrajzának beállított szövegei is mitizálják, Laborfalvi Róza megdicsőítésével együtt. Miközben a regénybeli leírásról a hadtörténész Hermann Róbert üdítő fanyarsággal jegyezte meg legutóbbi, a kérdésnek szentelt tanulmányában: „*A Politikai divatok*ban előadott történet pedig csak azt bizonyítja, hogy Jókainak 1862 előtt nem volt Geleitschein a kezében. Az okmányban ugyanis nem szerepelt személyleírás, sem életkor, csak a név és az illetőség (település és megye vagy kerület). Nem kellett tehát próbálkozni semmiféle vágásokkal vagy az életkor átírásával.”⁸² Mindazonáltal nem az ilyen vagy ehhez hasonló, a ténybeli tévedés jegyeit egyértelműen mutató lapszusok miatt nem alkalmas a mű arra, hogy kulcsregénynek tekintsük – inkább arról van szó, hogy a hősalkotásában követett, s az előbb körülírt típussteremtés akadályozza meg, hogy ekként lehessen olvasni.

Jókainak alighanem ezért volt szüksége arra a fogalomra, amely a regény egyik legfontosabb eleme, hiszen a címben is helyet kapott: ez pedig a „divat”. Hermann Zoltán meg is számolta a szó előfordulását: szerinte szóösszetételeivel együtt több, mint hetvenszer szerepel a regényben.⁸³ Ez a fogalom kulcsszóként sajátos rendszert alkotva bukkan föl a műben, át- meg átfonva az események narrátortól eredő kommentálását. A divat ugyanis változékony rendszer, s ugyanakkor egyértelmű jelzés is a viselőjéről; s ennek a fogalomnak a középpontba állításával az időszerűséget vagy az időből való kiesést nem állandó, elvi alapokon álló eszmei tényezők határozzák meg, hanem egy afféle színházi ruhatárként működő készlet aktuális alkalmazásai. Ebben a karneváli jellegűnek bizonyuló, az identitást látszólag kifejező, valójában azonban azt elleplező folyamatban a következetesség vagy időszerűtlen konzervativizmusnak, vagy érthetetlen, előrefutó gesztusnak minősül. Mindkét lehetőség már a regény elején felvillan. Az előbbire példa Kolbay. A nyugalmazott őrnagy egy korábbi történelmi időszakot reprezentál, azaz számára a „divat” megállt s nem változik:

Magas, szikár vénlegény; ki most is azon divatot viseli mind kívül, mind belül, amivel nyolcszáztizenthatban elmaradt, folyvást ugyanazt a meggyzín huszárruhát, magas szárú csizmát, pedig nem tudja már maga se fel-, s lehúzni; azt a feszes lószőr nyakörvet,

82 HERMANN Róbert, *i. m.*, 34.

83 HERMANN Zoltán, *i. m.*, 88.

mely fejét egyenesre tartja; bajuszát, üstökét most is úgy kiviaszolja, hogy ég felé áll mind a három; s a históriával is ott állt meg, ahol a bécsi kongresszuson a fejedelmek tiszteletére rendezett tűzijáték rakétái elpattogtak. E napon túl nincs történet, nincs eszme, nincs divat rá nézve; ott megállt a világ.⁸⁴

Pusztafi az első komáromi megjelenésekor pedig azért látszik meghökkentő figurának, mert megelőzte a korát az öltözködésével. A költő viseletének a jellemzésekor a narrátor külön hangsúlyozza, hogy Pusztafi *idegen* a saját korában, s kifejezetten egy későbbi divatnak, a regény megírása idejének számító 1861-nek megfelelően öltözik: „Egészen 1861-iki divat. Csak a nyakkendő hiányzik nyakáról, melyet szabadon hagy a kétfelé hajtott fehér inggallér. Íránk pedig abban az esztendőben 1847-et, s viseltünk frakkot, pantallont és fényes kürtőkalapot, s annálfogva nagyon megnéztük az olyan embert, ki viseletében tizennégy évvel megelőzte a divatot.”⁸⁵ Ez a két idézet is mutatja, hogy a „divat” szónak oszcilláló, kettős jelentése van, hiszen látszólag valóban vannak viselettörténeti vonatkozásai, ám ez eszmei és tartalmi következményeket hordoz. Ebből fakadnak a regény ironikus mozzanatai, mint például Kolbay konzervativizmusának az ábrázolása, amely nem nélkülözi azért a méltánylást sem. Egy ponton, amikor Judit álruhában megszerzi a komáromi menlevelet férje számára, az az őt azonnal felismerő Kolbay révén történhet csak meg (a menlevélbe azonnal és magától Lávay Béla életkorát írja be, noha nyilván rögtön átlátja a tőle fölismert Judit manőverét) – azaz a „divat”-tól való elmaradás olyan morális szilárdságot és emberiséget is jelez, amely erősebbnek bizonyul, mint a politikai nézetei. Viszont Pusztafi aztán 1861-ben, a regény jelenidejében már egyáltalán nem azzal a külsővel jelenik meg, mint amelyet 1847-ben jövőbe mutatónak minősített a narrátor. Csavargóra emlékeztető öltözködése mintegy azt jelzi, hogy ő már ekkor kívül került a „divat” világán, hiszen olyasvalamit képvisel, aminek régen elmúlt az ideje. S ennek a nonkonformizmusnak irányjelző szerepe van a többi szereplő számára is, s Pusztafi sorsának további alakulása nem is lesz része a regénynek, ő egyszerűen kiszorul a műből, mert már nincs ott helye. Ahogyan ezt a viselkedést egyébként a regény korábban, az előszóban jellemezte: „Ki ne tudná, csak másfél évtized alatt hány politikai eszme vált uralkodó divattá közöttünk; hány áldozatot és mily nagyokat vitt magával, akiknél ez több volt, mint divat, s akik hívek maradtak még akkor is eszméikhez, midőn azok már kimentek a divatból?”⁸⁶

Ennek a finoman kiépített, s számos árnyalatot mutató rendszernek a része az is, hogy 1848 is mint „divat” kerülhet elő a regényben, a szó metaforikus jelentésének

84 JMÖM Regények 14. 15–16.

85 Uo., 30.

86 Uo., 6.

köszönhetően mint az öltözködést befolyásoló elem (hogy aztán ez érzékeltesse a politikai nézetek megváltozását is):

Néhány hónapig tartott ez a divat, amikor gyönyörű szép tollakat viselt minden ember a kalapján; ki fehérét, ki feketét, sokan rózsaszínűt is; ők ugyan azt hitték, hogy az veres. [...] Hanem aztán úgy nyár vége felé kezdett úgy látszani, hogy a toll nem teszi azt a jó szolgálatot, amit az ember várna tőle; sem az a toll, mely a kalapokat ékesíti, sem az a toll, mellyel a mérges vezércikkeket írják, sem az a toll, melynek fosztott pelyhein olyan szépeket lehet álmodni. Más felé hajlik a divat, a fiatalság kezd a tollas főveg helyett apró zsinóros sipkákat viselni.⁸⁷

A „divat” középpontba állítása az egyik legfontosabb eszköze annak, hogy a mű ne lehessen „irányregény”: hiszen a viszonylagosításnak a következtében nem lehetséges eszmék és politikai nézetek koherens képviseléről s egy ezt egyirányúsító, didaktikus narrációs technikáról beszélni. Sőt, a karrierizmusnak, az eszmék feladásának és cserélgetésének a példái is (ezek elsősorban a mellékszereplők, mint például Bárzsing vagy Fertőy alakjában jelennek meg élesen) egyszerűen a „divat” követésének a mintájára lesznek leírhatók. Ahogy egyhelyütt, még anticipációként olvasható: „Hát a férfiak divatja? Melyik állandóbb, melyik változandóbb? A jelmez-e vagy a jellem?”⁸⁸ Hermann Zoltán nem véletlenül hangsúlyozta, hogy a regény a feltörekvést mint az elitbe tartozás vágyát kezeli, márpedig „a divat: Roland Barthes szerint önmagában is az állandóan változó elithez való tartozás külsődleges demonstrációja – ennek a társadalmi mozgásnak, az elit felé való törekvésnek a diskurzusát teremtik meg”.⁸⁹ A „divat” ilyen kezelése egyrészt elleplezi és ironizálja a regény politikai tartamát, másrészt pedig éppen a többféle metaforikus tartalmat megengedő jellegével rugalmas lehetőséget nyújt a beépülés és kimaradás etikai tartalmú dilemmájának az ábrázolásához. Ennek a legerősebb, de burkolt kritikáját az alkoholista csavargó Pusztafi mondja ki a Lávayval való beszélgetésekor, amikor az a magánélet boldogságáról beszél: „Ha száz embertől kérdezem, hogy van, mindenik elkezd elöttem a világot szidni, de senki oly kegyetlen kritikát nem mondott ellene, mint te ezzel a szóval: »Boldognak érzem magam *itthon*.«”⁹⁰ A privát lét itt már egyértelműen az érinthetetlen és kritizálhatatlan politikai viszonyok alternatívájaként jelenik meg, s Pusztafi szájából ez azt az illúziót vonja kétségbe, hogy az előzőbe belefeledkezve elérhető lenne a boldogság. Márpedig ebben a dialógusban Lávay éppen ezt, s az ehhez szükségessé megalkuvást képviseli.

Ehhez járul hozzá a regény másik nagy elbeszélői trükkje: Jókai ugyanis *Utóhang* címmel beépíti regényébe a keletkezéstörténetet is, s ezáltal a szöveg születését

87 Uo., 91.

88 Uo., 117–118.

89 HERMANN Zoltán, *i. m.*, 87–88.

90 JMÖM Regények 14. 459. Kiemelés az eredetiben.

a cenzúra és az öncenzúra közti küzdelem eredményének állítja be (ez a szöveg persze az 1862-ben kötetként publikált verzióinak nem volt még a része, ezt Jókai először 1894-ben a Pesti Hírlapban publikálta, s innen került be a *Nemzeti kiadás* számára készített változatba).⁹¹ Ezzel visszamenőleg elbizonytalanította az egész művet, hogy az vajon az író szándékát fejezi-e ki, vagy azt a kényszerű kompromisszumot, amely feltétele volt a regény keletkezésének. Ezzel pedig a regény irodalomtörténeti recepcióját is csapdába ejtette (ideértve a kritikai kiadást is): „Ha Jókai nem írta volna meg a mű *Utóhangját*, akkor a szakirodalom valószínűleg sohasem vetett volna fel az abban megfogalmazottakhoz hasonló keletkezéstörténeti problémákat.”⁹²

Mindez azonban nem egyszerűen keletkezéstörténeti probléma, mondhatni, hiba, amely zavarja a tisztánlátásunkat. Az, hogy nem lehet megnyugtatóan és elmentmondásmentesen leírni a regény keletkezésének, sőt publikálásának a filológiáját, csak a következménye annak, hogy Jókai maga gerjesztette ezt a homályt (megjegyzendő, regényei kapcsán talán itt van a legtöbb bizonytalanság, amelyet a kritikai kiadás sem tudott megoldani, ahogyan ezt Török Lajos újabb tanulmányai világosan meg is mutatják).⁹³ Ezek a jelenségek, hogy tudnillik még csak azt sem lehet egyértelműen eldönteni, volt-e korábbi „összövege” a *Politikai divatoknak*, amelyet Jókai átírt, beleszólt-e nyíltan a cenzúra a megjelent változatba stb., poétikai értelmet is kaphatnak.⁹⁴ Jókai ugyanis azzal, hogy ezt az egész problémahalmazt hozzákapcsolta a regényhez, a metatörténetben is képes volt megjeleníteni azt, amiről maga a *Politikai divatok* szól. A beépülés és a megalkuvás küzdelme ugyanis így az éppen olvasott regény szövege kapcsán is felvillant, még általánosabb dilemmává változtatva a regény egyik alapkérdését.

Mindez persze már az öreg Jókainak az életművén folytatott utómunkájához tartozik. Ám van erre egy igen érdekes, szövegszerű bizonyítékunk (még ha az *Utóhang*

91 Vö. Uo., 618.

92 TÖRÖK Lajos, *Volt egyszer egy regény...*, i. m., 787.

93 Uo. A problémák korábbi, vázlatosabb felvetése: TÖRÖK Lajos, *Volt egyszer egy/két/három regény...: A Politikai divatok keletkezéstörténetéről* = „...író leszek, semmi más...”..., i. m., 94–100.

94 Szajbély Mihály például nem látszik komolyan venni Jókai utólagos, elkendőző manővereit, hanem inkább tudatos írói döntéseket lát bele a regény közlésébe: „A *Politikai divatok* létrejötté A Hon alapításának idejére esik. Jókai e regényét eredetileg – hasonlóan a *Szegény gazdagokhoz* – nem tárcában szándékozott megjelentetni. Kései, 1894-ben született utószava szerint ugyan mind a Pesti Naplónak, mind a Magyar Sajtónak felkínálta közlésre, de a szerkesztők regényével együtt kidobták az ajtón. Ez azonban aligha lehet igaz, hiszen ebben az időben a Magyar Sajtó szerkesztője éppen Jókai volt... Valószínűbb, hogy ő maga nem akarta a Magyar Sajtóban közreadni a regényt, mert a lap pénzügyei nem álltak olyan biztos lábon, hogy onnan művéért (szerkesztő fizetésén túl) honoráriumot kaphatott volna.” SZAJBÉLY Mihály, *Jókai Mór*, Pozsony, Kalligram, 2010 (Magyarok emlékezete), 222.

megszületése utáni időszakból is), amely jól mutatja, hogy Jókait ekkor is erősen foglalkoztatták a *Politikai divatokban* felvetett dilemmák.⁹⁵

Jókai *Életem* címmel írt ugyanis egy verses önéletrajzot, amely 1899-re datálható.⁹⁶ A kéziratban fennmaradt művet egykorúan nem publikálta, s teljes terjedelmében mind a mai napig nem is jelent meg. Némi kihagyással *Az Ujság* 1911-es évfolyama közölte.⁹⁷ Ebben Jókai saját tizenkét egykori ismerősét sorakoztatja föl, akik mind öngyilkosok lettek, s a velük való szembesülés ad választ arra a kérdésre, hogy ő miért nem választotta az öngyilkosságot. A kísértetként feltűnő ismerősöknek egy esetben sem adja meg a nevét, de gondos munkával ezek azonosíthatóknak bizonyulnak.⁹⁸ A második öngyilkos alakjában, aki „hírhedett költő”, s „öngyilkosul kereste a halált”, jól felismerhetően Petőfit jelenítette meg.⁹⁹ Ebben a részben a kísértet így szól a lírai énhez:

„Siromból idézni engemet hogy mersz te?
Nem tudod, ki vagyok? nem tudod, ki voltam?
Nem tudod az okát, a miért meghaltam
Hát lehetett nekem tovább élni akkor,
A midőn a haza s szabadság haldokol?
Bilincset viselni, börtönben rohadni,
Büszke lelkem örök rabságra odadni?
Nem ég ki a szemed, ha alakom nézed?
Nem irigyled rajt a sirbolti penészet?
Nem esküdtünk-e egy zászló alá ketten?
Nem jöhettél oda, hová én mehettem?
Itt maradtál gyáván, alkudva a létért,
Gyémántszívet silány üvegért cseréltél.
Te élj megalázott rabszolgaként itten,
Én a büszkeségem le a sirba vittem.
Majd, ha utánam jössz, a levágott fejed

- 95 Fülöp Dorottya hívta fel a figyelmemet Jókai 1898-ban megjelent, *Őszi fény* című kötetére, amelyben a *Soha sem egyedül* című írás szintén a Petőfivel való szembesüléssel játszik el: a novella a festményként a falon lógó Petőfi megelevenedéséről és a narrátorral való beszélgetéséről szól. A szöveg még nem jelent meg a kritikai kiadásban, szövegét lásd <https://mek.oszk.hu/07300/07307/07307.htm#14> (utolsó megtekintés: 2020. november 21.)
- 96 Erről részletesen lásd TÖRÖK Zsuzsa, *Öregkor és az életút elbeszélése. Öntükröző eljárások Jókai kései verses önéletrajzában* = „...író lesztek, semmi más...”, i. m., 46–59.
- 97 JÓKAI Mór, *Életem*, *Az Ujság*, 9 (1911), 90. sz., 5–6.; 92. sz., 1–2.; 93. sz., 1–2.; 94. sz., 1–2.; 95. sz., 1–2.; 96. sz., 6–7.
- 98 Meggyőző azonosításukat Török Zsuzsa végezte el: TÖRÖK Zsuzsa, i. m., 48–49.
- 99 S persze igaza van Török Zsuzsának: „Petőfi esetében nyilvánvalóan metaforikusan értendő az öngyilkosság ténye.” *Uo.*, 49. Ám ennek abban az összefüggésben van komoly jelentősége, hogy Jókai egyébként milyen szerepet játszott a Petőfi szibériai fogságáról kialakított diskurzus létrejöttében és fenntartásában.

Tenyeredben hordva, kibékülök veled.”
 ...Nagyot gondolk rá, melyikünk tett jobban?
 Te, aki bevégezted, vagy én, ki folytattam. ¹⁰⁰

Az itt megjelenített dilemma erősen összefügg a *Politikai divatok* alapkérdésével, jól érzékeltetve, hogy Jókait ez a kérdés nem szűnt meg foglalkoztatni 1862 után sem: az egykori halott barát emléke azzal szembesíthet, hogy a továbbélés és a sikerrel járó beépülés elárulása az annak idején közösen vallott eszménynek. Amely kérdés akár Petőfi 1845-ös, Jókaihoz írott versének (*Egy fiatal íróhoz*) zárósoraira adott kései válasznak is tekinthető: „... a sorompók közt ketten állunk. / Most, barátom, küzdjünk, hadd legyen / Győzedelmünk vagy vitéz halálunk!”¹⁰¹

Az ezzel a Petőfi-szöveggel, s a benne megfogalmazott jövendöléssel (?), feladatkijelöléssel (?), tévedéssel (?) való küzdelemnek a legmaradandóbb megfogalmazása azonban nem Jókai költőileg gyenge, bár gondolatilag igen izgalmas, kései poémája, hanem az évtizedekkel korábbi regénye.

100 JÓKAI, *Életem*, i. m., 93. sz., 1.

101 PSÖM 4. 58.